

POMOGÁTS BÉLA

Dsida Jenő és a Nyugat „harmadik” költőnemzedéke

Három költőnemzedék

Az irodalomtörténet-írás általában a modern magyar költészet három nemzedékét szokta megkülönböztetni abban a nagyobb irodalomtörténeti korszakban, amelynek kezdetét a Nyugat körül kibontakozó „irodalmi forradalom” és a végét a háborút követő kulturális átalakulás jelöli meg. A nemzedék fogalma természetesen nem egyszerűen korosztályt jelent, ennél jóval többet: szellemi közösséget, amely az élmények, tapasztalatok hasonlóságára épül és hasonló művészeti törekvésekhez vezet. A modern magyar költészet első nemzedéke – Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Kaffka Margit és Füst Milán – vívta meg az „irodalmi forradalom” küzdelmeit. Új költői szemléletet és magatartást honosított meg, az egyéniség feltétlen jogát hirdette, minden tapasztalatot és felismerést az egyéniségen szűrte át. Éppen ezért a költői nyelv erősen személyes változatait alakította ki, a változatoknak azt a széles színpadát, amelyben a szecesszió és az impresszionizmus, a szimbolizmus és az intellektuális tárgyyszerűség egyaránt helyet kapott.

A második költőnemzedéknek – József Attilának, Illyés Gyulának, Szabó Lőrincnek, Erdélyi Józsefnek, Sárközi Györgynek és másoknak – a forradalmak veresége, a történelmi Magyarország bukása után kellett utat keresnie. E nemzedék az avantgárd irányzatok átmeneti hatása után egy korszerű költői realizmusban, az ábrázoló-leíró kifejezőmódban, a racionalista gondolkodásban találta meg önmagát. Munkásságát heves közéleti érdeklődés, nemegyszer lázadó szenvedély hatotta át, az egyéniség kultuszát közösségi vonzalommal, sőt öntudatos politikai elkötelezettséggel váltotta fel. Vagy ellenkezőleg, gyanakvással tekintett mind az egyénre, mind a közösségre, és a személyiség elfogulatlan vizsgálatára, könyörtelen ön-elemzésére vállalkozott. Az erősebben közösségi elkötelezettséget József Attila és Illyés Gyula lírája példázza, a magányos önvizsgálat útját Szabó Lőrinc költészete járta be. Ennek a nemzedéknek a soraiban látjuk az erdélyi magyar irodalom „alapító atyáit” is, olyan költőket, mint Áprily Lajos, Tompa László és Reményik Sándor.

A harmadik költői nemzedék némiképp visszafordult az első eszményeihez. Az alkotó személyiség benső körében maradt, már eleve bizonyos gyanakvást érzett a nagy történelmi események és mozgalmak iránt. Általában a műalkotás maga érdekelte, a költészet erkölcsi és kulturális feladataival viaskodott, s kevésbé vett részt a közélet küzdelmeiben. Valójában elhagyatottnak, kifosztottnak érezte magát, két háború között, az európai kultúra súlyos válságában próbált tájékozódni. Úgy gondolta, hogy a társadalomban tapasztalt veszedelmes feszültségek elől a költészet belső világába kell húzódnia, önmagát kell építenie, az emberi kultúra nagy hagyományait kell gondoznia, s a műhelyben végzett munka révén szolgálhat ér-

vényes erkölcsi példával, akár a harcosabb közéleti mozgalmak számára is. Ehhez a harmadik nemzedékhez a többi között olyan költők tartoztak, mint Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor, Rónay György, Kálnoky László, Csorba Győző és Takáts Gyula. Valójában ennek a nemzedéknek a líratörténeti rendjébe sorolhatók azok az erdélyi költők is, akik még a régi magyar állam fennállása idején születtek, de már a román berendezkedés után szerezték a költői gondolkodásukat meghatározó tapasztalatokat. Világképükben természetesen igen sok nyomot hagyott az a kisebbségi sors, amely nem pusztán a versek tematikájának, hanem érzelmi világának kialakítását is megszabta. A modern magyar költészet (imént vázolt) harmadik nemzedékéhez csatlakoztak olyan erdélyi költők, mint Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Szemlér Ferenc, Horváth Imre, Szabédi László, Kiss Jenő és társaik.

Dsida Jenő költészetét általában és nem is jogosulatlanul a Nyugat harmadik nemzedékének a rendjében helyezhetjük el, ez azonban nem jelenti azt, hogy más költői csoportosulásokban nem volna méltó helye. (Egy költői életműnek, kivált a gazdagabb életműveknek általában több, mondjuk így: irodalomtörténeti kategóriában is helye lehet, például Illyés Gyuláét egyszerre helyezhetjük el a Nyugat második nemzedékének és a népi irodalomnak a költői között.) Dsida Jenő költészetének is teljes joggal találhatunk helyet az erdélyi magyar irodalom rendjében (Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László és az imént említett erdélyi költők között), továbbá a két világháború közötti időszak keresztény (katolikus) költői sorában, olyanok társaságában, mint Babits Mihály, Juhász Gyula, Sík Sándor, Mécs László, Rónay György, Toldalagi Pál és mások. A modern magyar irodalom alkotó egyéniségeinek nemzedéki és emellett poétikatörténeti rendje szerint tehát a modernitás (a Nyugat körül kialakuló költészet) képviselőinek harmadik generációjában van a helye. Ez a „meghatározás” azt is célozza, hogy az erdélyi (általában a kisebbségi) magyar irodalmat a magyar nemzeti irodalom rendjében kell látnunk, ezáltal is hangsúlyozva azt, hogy irodalmunk a huszadik századi magyar történelem tragikus megpróbáltatásai (az ország egységének erőszakos lerombolása) ellenére is egyetlen kulturális, erkölcsi és történelmi entitás maradt.

Nemzedéki karakter

A harmadik nemzedék költőinek kétségtelenül van néhány olyan közös vonása, amely megkülönbözteti őket mind elődeiktől, mind utódaiktól, egyszersmind, más nézetben, összekapcsolja velük. A nemzedék poétikájának részletesebb leírása helyett ezeket a jellegzetességeket szeretném megvilágítani – három ilyen karaktervonásról beszélnék: először is a személyes költői világ fontosságáról, vagyis a költői „én” előtérbe helyezéséről, másodsor a természeti és kulturális környezettel vagyis a „tájjal” kialakított bensőséges viszonyról és végül a nemzeti történelem értelmezésének tragikus hangsúlyairól. Természetesen tudom, hogy ezek a nemzedéki poétikát alakító tulajdonságok más költői generációknál: elődöknél és utódoknál is kimutathatók – hiszen Ady Endre, Babits Mihály és Juhász Gyula vagy éppen a második nemzedék protagonistái közül József Attila és Illyés Gyula is igen hitelesen képviselte mindegyiket. Mégis úgy látom, hogy a három eszmei irányultság és ennek sajátos poétikai kifejezése nyomán eléggé hitelesen leírható a harmadik költőnemzedék – és természetesen Dsida Jenő – személyes mondanivalója, költői stratégiája és értékvilága.

Az első tehát az alanyiség uralkodó szerepe – ez tulajdonképpen a második nemzedék tárgyiasra törekvő látás- és kifejezőmódját váltotta fel. Halász Gábor 1937-ben *A líra ellenforradalma* című nevezetes (sokat idézett) tanulmányában a második nemzedékkel vetet-

te össze a harmadikat. József Attila, Illyés Gyula és társaik, szerinte, közösségi szerepet vállaltak, cselekvő költészetet teremtettek, tettekre akartak buzdítani. A fiatalok viszont „csak befelé figyelnek; a visszhang fontos, nem a behullott hang, és nem a jelenteni, ábrázolni, izgatni akaró szó, csak a zengés. Magukra vannak utalva, elemi indulataikra, feltörő érzéseikre, amiket – úgy érzik – senki sem élt át előttük ily ösztönösen és mégis önemésztő tudatosan, ily szívdobogva és groteszk hányavetiséggel, mint ők, a játékosok és mártírok, táncos kedvűek és a halál eljegyzettjei. A költészet fejlődésének daykás, kerényis, reviczky szabadsapatai”. Halász Gábor időről időre megismételte és továbbgondolta ezt az ítéletet, például *Új magyar költők, A század gyermekei, Továbbjutni és Tiltakozó nemzedék* című tanulmányaiban, továbbá Radnóti, Weöres, Vas és Jékely verseiről írott bírálataiban, de megtehetette volna Dsida Jenő költészetének ügyében is. Valójában ő volt a harmadik nemzedék legkövetkezetesebb és legszigorúbb kritikusa, aki minden alkalommal számon kérte a lázadó hajlamot, a feladatvállalást, a kísérletezést. A nemzedék, különösen Radnóti vagy Vas István valódi törekvéseit és helyzetét azonban, úgy tetszik, nem ismerte fel, nem vette tekintetbe azokat a körülményeket, amelyek között a harmadik generáció költőinek tudata és esztétikája kialakult. Dsida Jenő költészete ugyan elkerülte figyelmét, ám valószínűleg ezt a költészetet sem ítélte volna meg másként, mint Radnótiét és Jékelyét.

A fiatalok valóban idegenkedtek attól, hogy közvetlen szerepet vállaljanak a társadalom küzdelmeiben, sem közéleti, sem irodalmi tekintetben nem éreztek hajlamot a lázadásra. Vas István beszélt arról a *Nehéz szerelemben*, hogy az idegenkedés szinte az egész nemzedék közös érzése volt. „Ha volt egyáltalán valami – olvassuk – születésünk és jelentkezésünk egymáshoz közel eső évszámain kívül, ami ezt a nemzedéket összefűzi, úgy éppen az, ami engem akkor Zelkhez vonzott: az idegenkedés a világmegváltó szereptől, a nagy gesztusoktól, a prófétai pózoktól.” Másnak látták a költő feladatát és lehetőségeit, mint az előttük járó nemzedék, egyáltalán, mint a költészet hivatásáról szóló közkeletű nemzeti hagyomány, amely a költőt többnyire „vátesznek”, a közügyek szószólójának, a közakarat: a nemzeti akarat letéteményesének tekintette. A költő ennek a nemzedéknek – így Dsida Jenőnek – a felfogása szerint mindenekelőtt magánember és művész, akinek egy világképet, egy érzésvilágot, egy kultúrát kell kinyilvánítania. Dsida Jenő különösen idegenkedett a prófétai gesztusoktól, versvilágának kivételes művészi igényessége (például szóképhasználatának eredetisége, ritmus- és rímtechnikájának magas fokú művészsége) valamint játékossága is erre utalt.

A harmadik nemzedék költői (és most a nemzedék általam tételezett második jellegzetes vonásáról beszélek) éppen a világmegváltással és a közösségi képviselettel szemben tanúsított idegenkedésük következtében, szívesen fordultak a természethez, kifejezve azt az otthonosságot, amelyet a közelebbi szülőföld kínált. Érdekes tanulságokkal szolgál, ha mérlegre helyezük a nyugat második és harmadik nemzedékének költészetét. E nemzedékek költői általában a természet ősi nyugalmasában és tündéri idilljében kerestek menedéket a társadalmi létben dúló küzdelmek elől. Szabó Lőrinc *Föld, erdő, isten*, Erdélyi József *Világvégen* és Berda József *Őröm* című verseskönyvei ugyanúgy a természet ölében találták meg az áhított békeiséget, mint néhány esztendő múltán Radnóti Miklós *Pogány köszöntő*, Vas István *Őszi rombolás*, Jékely Zoltán *Éjszakák* és Dsida Jenő *Nagycsütörtök* című kötetei. A magyar líra tájszemléletében mindazonáltal meglehetősen nagy változás ment végbe alig egy évtized folyamán. A fiatal Szabó Lőrinc vagy Radnóti Miklós idilli tájai még a költői képzelettel nyerték alakjukat és színeiket. Az a „benső táj”, amelynek természeti képét és pásztori életét klasszi-

kus minták és nosztalgiaik ihlették, egészen más jellegű volt, mint a harmincas években kibontakozó költészet, például a fiatal Dsida Jenő természeti világa. Ez a természeti világ már nem bukolikus minták, hanem a valóságos hazai tájak hatására született, és a (hogy így mondjam) magyar „költői geográfiának” ugyanolyan klasszikus remekeit hozta létre, mint valamikor Vörösmarty és Petőfi, később Ady, Babits és Juhász Gyula költészete.

Szerb Antal kis esszéje: a *Természet vagy táj* (1940-ben) szellemesen különbözteti meg a két fogalmat. A természet fogalma szerinte a városi civilizációban kialakult mesterkéltetés elutasítását, panteista sejtelmeket rejt magában, ezen kívül erősen emocionális jellegű: „A természetbe belevetítjük az emberi érzésvilág egész gazdagságát, a természet vidám, melankolikus, sivár, ujjongó, játékos, vigasztaló, Érosszal telített, haragvó.” A táj fogalma ezzel szemben nem rekeszti ki magából a társadalmi és történelmi mozzanatokot. Nem kíván romantikus kivonulást a civilizációból, történelmi és kulturális hagyományokra utal: „A tájba beletartozik az ember és az ember műve is. Fontos színe a város a hegy lábánál, a távoli falvak, várromok és kolostorok [...] Mindezek etnikai vagy művészeti milyensége még a tisztán természeti jelenségeknél is erősebben befolyásolja a táj jellegét.” A természet fogalma mintegy a költészet mitologikus fogalmai közé tartozik, a táj fogalmának ezzel szemben kultúrtörténeti jellege van. „... a természet – mondja Szerb Antal – ahistorikus, időtlen fogalom, szinte ellentéte a történelemnek, a táj pedig csupa történelem.”

Ez a történelmi tájfogalom jelenik meg a két világháború közötti korszak költőinél, különösen a harmadik nemzedék és az ehhez tartozó erdélyi költők, így Dsida Jenő műveiben. A verseikben alakot öltő táj nemcsak menedéket kínál a társadalomban dúló válságok elől, biztontságot is ad, feladatot is megjelöl. A költő a táj meghitt világában érzi otthon magát, a táj hagyományai alakítják kultúráját, elmerül történelmében, felelősséget vállal népének sorsáért. Ennek az otthonosságnak, hagyománynak és felelősségnek a jegyében lesznek a két háború közötti korszak költői valamely történelmi táj követői és énekesei. Vas István és Rónay György „történelmi tája” Budapest, Weöres Sándoré, Jankovich Ferencé és Takáts Gyuláé a Dunántúl, Kiss Tamásé az Alföld, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Szabédi Lászlóé, Kiss Jenőé Erdély, Györy Dezsőé és Mécs Lászlóé a Felvidék, Berkó Sándoré és Sáfáry Lászlóé Kárpátalja, Dudás Kálmáné és Fekete Lajosé a bácskai táj. Most természetesen mindenekelőtt Dsida Jenőnek az erdélyi tájat, elsősorban a Kolozsvárt és környékét megörökítő verseire gondolok, olyanokra, mint a *Kóborló délután kedves kutyámmal* vagy éppen a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt*, ez utóbbi nem csak a szerelmi érzést és kapcsolatot emeli ódai magaslatra, hanem az otthonos tájat is.

Mindez természetesen nem vezetett valamiféle regionális elzárkózáshoz. A szülőföld iránt érzett vonzódást az európai hagyomány és kultúra iránti ragaszkodás egészítette ki. (Ez különben az Erdélyi Helikon költőinek általános törekvése és jellemzője volt.) A harmadik nemzedék költői kiváló műfordítók voltak, és a műfordításban nemcsak szellemi kalandokat kerestek, hanem az európai hagyomány és humanizmus hívásait is meghallották. A műfordítás mindig különleges szerepet kapott munkásságukban, valójában a mind kegyetlenebb külső világgal szemben kialakított szellemi ellenállás része és formája volt. A magyar irodalomban mindig igen magas volt a műfordító munka rangja és értéke, hagyományos kötelességet jelentett, hogy éppen a legnagyobb költők tolmácsolják a világirodalmat magyarul. Elszigetelt nyelvünk általuk fogadta be a nagyvilág, az emberiség üzenetét. Klasszikus költőink egymással versengve hódították meg a világköltészet korszakait, tartományait és remekműveit. A

múlt században Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi és Arany, a Nyugat irodalmi megújulása után Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula a mi nyelvünkön teremtettkék újra a klasszikusokat és a moderneket. A harmadik nemzedék az ő nyomukban járt, midőn a kulturális örökség gondozásában, az emberi értékek védelmében vállalt munkásságát műfordítással egészítette ki. A műfordító tevékenység szervesen következett abból a szerepből, amelyben a nemzedék önmagára talált. Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Képes Géza, Rónay György vagy éppen a nemzedék erdélyi képviselői: Dsida Jenő és Szemlér Ferenc hivatásnak tekintették a műfordítást, általa is az emberi szellem és műveltség fenntartásában, a barbárság ellen viselt küzdelemben vállaltak méltó feladatot.

Dsida tájékozódásában és munkásságában is ez a tudatos feladatvállalás kapott szerepet. Tanulságos, hogy kik voltak azok a költők, akiknek tolmácsául szegődött: az antikok közül Catullus és Sextus Propertius, a középkori költészet köréből Assisi Szent Ferenc, a későbbiek sorából Goethe, Heine és Puskin, a modern költészetből Georg Trakl és Ernst Toller, akinek *Fecskék könyve* című nevezetes művét ő tolmácsolta magyarul. És persze fordított román költőket is; Eminescut, Alecsandrit és másokat. Műfordítói munkájának tanulságait, azokat a tapasztalatokat összegezve, amelyeket Eminescu *Glossza* című költeményének tolmácsolása során szerzett, *Titkok a versfordítás műhelyéből* című írásában foglalta össze. (Műfordítói munkásságának eredményeit *Összegyűjtött műfordítások* címmel 1969-ben Szemlér Ferenc rendezte sajtó alá.)

A harmadik nemzedék költészete a műfordítói munkával is a humanista gondolat köré épült, az általános történelmi földrengés idején szerette volna védelmezni a hagyományos európai eszméket: a kultúra fontosságának és a művelt nemzetek szolidaritásának ideálját. Ezért gyűjtötte össze és gondozta az emberi kultúra, az európai és a magyar, nemzeti művelődés értékeit. Humánus értékeket őrzött és hirdetett, innen származott érdeklődése az elszüllyedt mítoszok, az antik hagyományok, a klasszicista formavilág és a modern tudomány: a lélektan, a vallástörténet, az etnográfia, a természettudományok iránt. A kultúrából és a tradícióból szeretett volna védőgátat építeni a lélek köré, vagy legalább szigetet, amely kiemelkedik a szennyes áradatból, akár egy korszerű Ararát. A szellem szép szigete persze ábrándnak bizonyult, hiszen jóval erősebb hatalmak ostromolták és ezek közömbösek voltak minden kulturális és hagyományos értékkel szemben. A védőgát leomlott, a szigetet elsodorta az áradó erőszak, elsodorták a totalitárius rendszerek, elsodorta a háború. Mindez érzékelhető volt Dsida Jenő személyes világában és költészetében is, amely a korábbi (az expresszionista költőiség nyelvén kifejezett) lázadó indulatok és a későbbi, az erdélyi tájhoz kötött költői idillek után egy határozottabb, ahogy a régiek mondták: „sorsvállaló” költészethez érkezett.

A költői világkép változatai

A kulturális értékek védelme és a sziget gondolata szabta meg a harmadik nemzedék hivatástudatát. Évszázados hagyománnyal szakított ennek során. Valójában az irodalmi felújulás, a testőrírók fellépése körül született meg az a költőszerep és -tudat, amelynek értelmében a költő a nemzet „mindenese”: prófétája, vezére, bírója és harcosa. A reformkor romantikája és a szabadságharc forradalmi lendülete felerősítette ezt a szereptudatot, Vörösmarty és Petőfi valóban vállalták a szellemi vagy a politikai vezér küldetését, feladatát. A hagyományt Ady váteszi költészete örökítette tovább, majd Kassák és az avantgárd is közösségi és mozgalmi

hivatásnak tekintette a költészetet, és a második költőnemzedék karakteres képviselői: József Attila, Illyés Gyula és Szabó Lőrinc is a kialakult hazai költőtudatot ápolták, vállalva a politikai író szerepét. A harmadik nemzedék szakított először kollektív módon és eltökéltebb formában ezzel a hagyománnyal. Tapasztalatai elrettentették a politikától, hiszen főként a harsány retorikát képviselő és az ország szociális visszasságaiért elsőrendűen felelős jobboldali politikáról voltak ismeretei, és persze bizalmatlan volt az 1919-ben szégyenletes módon leszerelt szélsőbaloldali irányzattal szemben is. Nem éppen indokolatlan félelmei óvatosságra intették a kiszámíthatatlanul zavarosnak tapasztalt történelem iránt. Nem hitt a művész személyes irányító szerepében, ahogy Vas István mondotta (*Mért vijjog a saskeselyű?* című önéletrajzi munkájában), idegenkedett a világmegváltástól, a nagy gesztusoktól és lényegében ezt képviselte Dsida Jenő gondolkodása is. A nemzedék a műhely és a lélek belső körébe vonult, érezvén, hogy külső erők kényszerítik erre a visszavonulásra. Tulajdonképpen nem a magyar költészetben hagyományos szerepet utasította el, inkább úgy gondolta, hogy maga a történelem fosztotta meg ennek a szerepnek a lehetőségétől és pátosától. Nem hitt abban, hogy a költészet meg tudja javítani a világot, és visszavonult, nehogy a világ rontsa meg a költészetet.

Babits Mihály 1934-ben Kárpáti Aurélnak, a neves kritikusnak a szerkesztésében közreadott *Új magyar líra* című antológiát ismertetve (a Nyugatban folyamatosan közölt *Könyvről könyvre* című sorozatában) igen pontosan határozta meg azt, hogy a harmadik költőnemzedéket: a „Nyugat unokáit” mi különbözteti meg az előttük járóktól. De azt is látta, hogy a harmadik nemzedék korántsem egynemű, uniformizált csoportosulás. „Van közöttük rímjátékos és ritmusbűvész – állapította meg –, plakátstílusban dolgozó zurnaliszta költő, hosszú, szabad sorokban vég nélkül csevegő asszonypoéta, pesszimiztikus lélekelemző, szocialista propagandalantos és földszagú paraszt vagy még földszagúbb álparaszt.” Vagyis már az indulás idején kitetszett, hogy a harmadik generáció egészen különböző eszmei és irodalmi irányzatokat követ, nem pusztán a nyugatos költészet utánpótlása volt. A műhely és a mesterség tisztelete viszont meglehetősen általános volt körükben, a szocializmussal rokonszenvező vagy kifejezetten kommunista költőknél is. Vas István, Zelk Zoltán és Forgács Antal éppen úgy, mint Radnóti Miklós, Jékely Zoltán, Weöres Sándor és Dsida Jenő joggal a Nyugat nagy generációja által megszentelt klasszikus hagyomány örököseinek tudták magukat.

A harmincas években fellépő fiatal költők nemzedéki szolidaritást éreztek egymás iránt, azt azonban maguk is jól tudták, hogy milyen világnézeti vagy poétikai különbségek választják el őket egymástól, noha nem élezték ki ezeket a különbségeket, büszkén hirdették a különbözőség jogát. „S hogy egyformák volnánk s egymásra-nézők? / Jékely, Vas, Dsida úgy illik össze, / mint sárgadinnye sóval és tubákkal” – szokás idézni Weöres Sándor híres verses polémiáját, a „*Harmadik nemzedék*” című költeményt. Valóban, a nemzedék tagjait a közös történelmi sors és a hasonló költői meggyőződés fűzte össze, mégse alkottak egységes irodalmi áramlatot. Egymástól eltérő módon ítélték meg a költő közéleti fellépésének esélyeit, valamint következményeit, s egymástól eltérő módon gondolták végig azt is, hogy a költészet milyen módon szolgálhatja igazán az európai és magyar kultúra védelmét, a nagy emberi ideálok fennmaradását.

A nemzedék első csoportja közvetlenebb módon vett részt a politikai küzdelmekben, a harmincas évek közepétől az antifasiszta szellemi ellenállásban. Kész volt harcolni és áldozatokat hozni a humánus értékek védelmében, az egyetemes kultúra nemes hagyományait

gondozta, a józan értelem ítélő erejét tartotta fenn. Védőgátat szeretett volna építeni a fasizmus szennyes hullámai ellen és persze gyanakvással figyelte a szovjet birodalomból érkező ijesztő híreket is, amelyek arról árulkodtak, hogy a moszkvai rezsim sem különb a berlininél. A védőgátat az európai művelődés tartós értékeiből készült létrehozni. Gondolkodása részben a baloldali eszmék és mozgalmak vonzásában alakult, egyféle demokratikus szocializmus akkor, sajnos, illúzióknak bizonyult elgondolása nyomán. Fenntartotta és líráilag hitelesítette a költészet társadalmi küldetésének hitét, őrizte a társadalmi haladás reményeit, sőt ennek a haladásnak a baloldali távlatát. Ezt a költőcsoportot Radnóti Miklós, Vas István, Zelk Zoltán, Forgács Antal és Pásztor Béla képviselte a háború előtt. Közülük többen váltak irodalmunk vértanúivá a fasizmus végső napjaiban.

A második költőcsoport kevesebb szállal kötődött a közülethez, képviselői magányosan dolgoztak, mindazonáltal mélyen azonosultak az emberiség és a magyarság sorsával, vállalták történelmi gondjait. Mitologikus költészetet alakítottak ki, az emberi létezés értelmét, a nagy történelmi katalizmak magyarázatát keresték. A mítosz mint világkép-alakító tényező a modern lírában általában válságtudatra utal, a mitologikus költő szinte felszámolhatatlan, pontosabban politikai-hatalmi eszközökkel semmiképpen sem felszámolható válságban látja az alapvető emberi és kulturális értékeket. Olyan ontológiai, morális vagy történelmi kérdésekkel birkózik, amelyekre nem adott megnyugtató választ a tudomány és a politika. A valóság megtévesztő ellentmondásai, az emberi lét gyötrő kérdései, a történelem zavarba ejtő eseményei erősítették fel a mítoszok, illetve a vallásos hit (így a kereszténység) iránti érdeklődését. A mitologikus költő az antikvitásban, a biblikus hagyományokban, az archaikus előzásiai és távol-keleti mítoszokban, esetleg a primitív hiedelmekben találta meg a költői kifejezés eszközét. Személyes mítoszokat alkotott, ezeknek a mítoszoknak a jellegzetes nyelvén adott számot eszmei vívódásairól és felismeréseiről. A harmadik nemzedék több kiváló költője: Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Hajnal Anna, Kálnoky László és Toldalagi Pál munkásságában ez a mitologizmus öltött alakot. Ez jelent meg Dsida Jenő keresztény hagyományokat, igazságokat és reményeket megszólaltató költészetében is.

A nemzedék költőinek harmadik csoportja ésszerű rendet kívánt létrehozni tapasztalatai és felismerései nyomán. Ennek az irányzatnak a képviselői is éltek a mitologizmus lehetőségével, de jobbra csak a költői nyelv alakításának körében, mintegy stilizációs lehetőségként. A valóság dolgait, közvetlen élményeiket vonták tündéri fénybe, máskülönben fenntartották a lírai realizmus hagyományos szemléletét és eljárásait. A racionalista örökséghez kötődtek: Képes Géza a plebejus demokratizmust, Takáts Gyula a dunántúli latinitást, Kiss Tamás a protestáns tradíciót, Rónay György az intellektuális katolicizmust, végül Csorba Győző a kartezianus hagyományokat képviselte. Ezek a hagyományok is védelmet kínáltak a korszak agresszív törekvéseivel szemben, és ha ez a védelem nem háríthatta is el a szörnyűségeket, legalább szellemi méltóságot adott.

Számvetés a nemzeti történelemmel

Az imént arról beszéltem, hogy Dsida Jenő szellemiségének a modern magyar líra (a Nyugat körül gyülekező vagy a Nyugat-mozgalom eszmeiségét követő költészet) harmadik nemzedékéhez hasonlóan van egy további karakteres vonása is, ebben azonban alig tér el az első és a második nemzedék gondolkodásától, eszmevilágától, mondhatnám: történelmi tapasztalataitól és szorongásaitól. Ez a magyarság huszadik századi sorsának megítélésére vonatkozik.

A mögöttünk lévő évszázad magyar irodalma mindig szorongással, aggodalommal figyelte és értelmezte a nemzeti történelmet. Trianon előtt Ady, utána Babits, Kosztolányi, Juhász, József Attila, Illyés és természetesen a harmadik költői nemzedék, így Dsida Jenő is, akinek lírájában a játékos derű lassú eltűnése után, társaihoz hasonlóan, elhatalmasodtak a szorongást keltő élmények. Ezek idővel a „nemzethalálnak” azt a félelmetes vízióját ébresztették fel, amely költészetünkben Kölcseytől, Vörösmartytól kezdve ismerős, és amely nem egy alkalommal ütötte át a gyász színével a modern magyar költészetet.

Az a közéletiség, amelyet a harmadik költőnemzedék megszólaltatott mindazonáltal alig hasonlított az elődeik (gondolok Adyra, Babitsra, József Attilára, Illyés Gyulára) közéleti, de inkább így mondanám: politikai verseiben alakot öltő költői indulatra. (Kivételt bizonyára Dsidának a magyar „sorskérdésekkel” viaskodó költeménye: a *Psalmus hungaricus* jelent.) Halász Gábor előbb idézett írásában a harmadik költői nemzedék önkéntes magányosságáról beszélt, arról, hogy „magukra vannak utalva”, és valóban, a generáció költői (a Nyugat első, majd második nemzedékétől eltérően) többnyire idegenkedtek attól, hogy közvetlen szerepet vállaljanak a társadalom küzdelmeiben, sem közéleti, sem irodalmi tekintetben nem éreztek hajlamot a lázadásra. Nem kívántak prófétai pózokban megjelenni a nyilvánosság előtt, elutasították a „világmegváltó” szerepet, elutasították a magyar költőnek azt a szerephagyományát, amelyet a „vátész” fogalma jelölt, és amely olyan általánosan érvényesült irodalmunk sok évszázados története során. Nagy szavak nélkül kívántak csendes tanúságot tenni, és ebben bizonyára hatottak rájuk azok az eszmék is, amelyeket a harmincas évek vallásos megújulása mutatott fel, Dsida Jenő esetében a katolikus, Jékely Zoltán esetében a protestáns megújulás. Mindkét szellemiség elutasította a harsány politikai küldetéstudatot és szerepvállalást, a keresztény politikai szerepvállalást is: eszményük nem a „harcos” kereszténység volt, mint a húszas évek vallási tanításokra hivatkozó politikusaíé, hanem a krisztusi türelem, szeretet és odaadás. Mindez jól kiolvasható Dsida Jenő keresztény hagyományokat és evangéliumi igazságokat kifejező verseiből.

Ezzel a türelmes és csendes ragaszkodással kötelezték el magukat nemzetüknek és közelebbről az erdélyi magyarságnak. A második erdélyi költőnemzedék szellemi stratégiáját igen hitelesen fogalmazza meg Dsida Jenő 1930-ban papírra vetett *A magyar irodalom hivatásáról* című vallomása. Ebben a következők olvashatók: „Mindenekelőtt hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humánusot sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászát. Nem szűk körű, erdélyi határokon belül kirobbanó könyvsikereket várok – az kevés lélekszámunk és koldusszegénységünk mellett lehetetlen is –, hanem befolyásoló, átalakító, szuggeráló misszióteljesítést az összes többi magyarlakta terület felé!” A missziós fellépés mindazonáltal nem politikai, inkább erkölcsi küldetéstudatra vallott: a harmincas évek fiatal erdélyi költői ebben az első erdélyi nemzedék, mindenekelőtt Reményik Sándor mélyen keresztény meggyőződésének és Áprily Lajos megértő humanizmusának a követői voltak. Távol állott tőlük az a közéleti küzdőszellem, amely elődeik világképének és költői magatartásának meghatározója volt.

Erre utalt az is, hogy midőn Dsida a kisebbségi sors megpróbáltatásairól tett vallomást, ezt a keresztény hagyományok és erkölcsiség képviselőjével kötötte össze. Azok a költeményei, amelyek az erdélyi magyarság drámai történelmi tapasztalatai nyomán tettek vallomást a költő szorongásairól, szorosan összefonódtak az evangéliumi és általában a bibliai szenvedéstörténet bemutatásával és értelmezésével. Csupán két klasszikus költői alkotásra hivat-

kozom, az első a *Nagycsütörtök*, a második a *Psalmus hungaricus*. Dsida költészetében több alkalommal is visszatért a nagycsütörtöki virrasztás motívuma, a krisztusi szenvedéstörténetnek ez a mozzanata azonban korábban nem kapott személyes értelmezést, mondhatnám így is: átütő lírai erőt. A *Nagycsütörtökön* című vers – a szóban forgó költemény közvetlen előzménye – valójában szerepvers, a költő a magára maradt, szenvedő Krisztus helyében látja magát. A valamivel később keletkezett *Nagycsütörtök* viszont már minden ízében személyes vallomás, amely a súlyos történelmi gondokkal küzdő, a magányosság szorongató érzésével küszködő erdélyi költő áldozatának keresztény értelmét és természetfeletti távlatát világítja meg. A vershelyzet nagyon is köznapi: a Kolozsvárra visszatérő költő a székelykocsárdi vasútállomáson – a székely körvasút átszállóhelyén, amelyet mindig úton levő, fáradt székelyek töltenek meg – várakozik a csatlakozásra, s a hideg éjszakában valami emberi szóra, közeledésre, együttérzésre vágyik. Körötte ismeretlenek alszanak, s a teljes magányosság szorításában nincs senki, akivel megoszthatná gondjait. Ebben a szorongató lelkiállapotban ismeri fel a virrasztó Krisztus magányának és gyötrődésének értelmét: az áldozat mélyen keresztény (de más vallásokban is szerepet kapó) misztériumát.

A vers tárgyi világának kettős síkja van: a hétköznapi kopár székelykocsárdi váróterem, ahol a költő számot vet magányával, és a keresztény hagyomány által megszentelt Olajfák hegye, ahol a krisztusi szenvedéstörténet első eseménye végbemegy. A szigorúan tárgyias képek lassanként a természetfeletti értelmet hordozó bibliai történetnek adják át helyüket, a költő mindinkább a krisztusi áldozattal azonosul, ugyanazt a magányt és gyötrelmet éli át, amelyet Krisztus az Olajfák hegyén:

*Az ablakon túl mozdonyok zörögtek,
a sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
legyintett arcul. Tompa borzalom
fogott el, mély állati félelem.
Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,
de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,
Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és mind aludtak...
Kövér cseppek indultak homlokomról
s végigcsurogtak gyűrött arcomon.*

A költő magányos áldozata ilyen módon kapott valóban „nagycsütörtöki” értelmet: akinek a mostoha sorsát a szívéen viseli, azok álomba merülten magára hagyják, neki mégis vállalnia kell a terheket. A *Nagycsütörtök* a magyar költészet egyik leginkább keresztény műve, a személyes áldozat végső értelmét a krisztusi áldozat természetfeletti rendjében találja meg, ezáltal osztozik a megváltás drámai misztériumában. Az erdélyi magyar irodalom játékos anyaga ezzel a verssel lépte át a férfikor küszöbét s érkezett el maga is a hitvalló-költők közé, hogy áldozatos küldetésének természet- és történelem-feletti távlatát mutassa meg.

Psalmus hungaricus

A „nagycsütörtöki” megrendülés Dsida Jenő érett költészetének állandó érzelmi forrása lett: a személyes áldozatvállalás eszméje nemcsak vallásos verseit szötte át, hanem (mára talán legnevezetesebb költeményévé vált, igen sokat idézett és szavalt versét) a történelmi megpróbáltatások mélyéről felhangzó kisebbségi zsoltárát, a *Psalmus Hungaricus*t is. Ennek a művének már a sorsa is különleges. Láng Gusztáv foglalta össze *Dsida Jenő költészete* című 2000-ben Kolozsváron megjelent, de jóval korábban írott munkájában a nagy ívű költemény hányatott sorsát és ennek magyarázatát. Mint nála olvassuk, a költemény „a Dsida-életmű talán legviszontagságosabb sorsú darabja”. 1936 késő tavaszán született, megjelentetésére azonban csak jóval a költő halála után került sor, ugyanis Bánffy Miklós, akihez a szöveg igen hamar eljutott, rábeszélte a költőt, hogy a megjelentetéstől egyelőre álljon el. Minden bizonynyal a harmincas évek végének zavaros romániai viszonyai, a nagyromán nacionalizmus heveny felerősödése miatt történt így. A költemény csak Dsida 1937-ben bekövetkezett halála után három esztendővel, Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után a Keleti Újság című kolozsvári napilap 1940. szeptember 15-i számában, majd a Vajthó László által szerkesztett 1941-es *Mai magyar költők* című antológiában, akkor viszont a gyűjtemény első darabjaként került az olvasók elé, hogy azután évtizedekig szinte szó se essék róla és irodalmunk egyik „tetszhalott” remekműve legyen (ahogy hosszú időn keresztül Babits Mihály „trianoni” költeménye: a *Csonka Magyarország*, Juhász Gyuláé: a *Magyar Straszburgok*, Reményik Sándoré: az *Eredj, ha tudsz* vagy Illyés Gyula egyik legfontosabb műve: az *Egy mondat a zsarnokságról*). A kisebbségi sors közvetlen élményvilága köznapi valóság volt az ő számára, ebben a sorsban mégis többet látott, mint közönséges történelmi csapást. A kiszolgáltatottság, a megalázottság, az üldöztetés egyetemes emberi tapasztalatát ismerte fel, s midőn védelmet keresett ennek a mindenkit fenyegető végzetnek a terhe ellen, személyes és közösségi szorongatásoktól gyötört, a korai halál riasztó bizonyosságában, minden emberi reményét az áldozat végső értelmébe és a megváltásba vetette.

A kolozsvári költő korábban nem tartozott azok közé, akik harsány közéleti kijelentésekkel és hűségnyilatkozatokkal kívánták volna hitelesíteni költészetüket, ennek erdélyi karakterét. A szülőföld szeretete és az iránta érzett hűség inkább titkos vízjelként ütött át a verseken. Ez a vízjel vált mind nyilvánvalóbbá élete végén, midőn az elviselhetetlenségig fokozódtak az erdélyi magyarság terhei. A kolozsvári költő ekkor – a kisebbségi megpróbáltatások napjaiban – írta fájdalmas zsoltárát, amely korábbi költészetének merengő és játékos dallama után a közösségi hűség és a történelmi felelősség szigorú morálját szólaltatta meg. Azt a hagyományos hangot idézte fel, amelyet a török pusztítással viaskodó egykori énekes: Kecskeméti Vég Mihály ütött meg, és amely Kodály Zoltán fájdalmas magyar zsoltárában zengett két országvesztő háború között. Hitvallást tett szétszórt népe mellett, egységre szólított, hangos szóval akarta a történelem közönyös erőit megállítani:

*Űlj ide, gyűlj ide, népem
s hallgasd, amint énekelek,
amint a hárfa húrjait,
feszült idegem húrjait
jajgatva tépem,
ó, népem, árva népem! –*

– dalolj velem,
 mint akit füstös lángokra szítottak
 vérszínű, ósetét, nehéz, fanyar borok,
 dalolj velem hörögve
 és zúgva és dörögve,
 tízmillió, százmillió torok!
 Énekelj, hogy világgá hömpölyöggjön
 zsoldárod, mint a poklok tikkadt, kénköves szele,
 s Európa fogja be fülét
 s nyögjön a borzalomtól
 és örüljön bele!

Fellebbezés ez a zsoldár: a történelemhez, az európai népek közösségéhez, az elfúló kiáltás, a kihagyó lélegzet mindazonáltal arra utal, hogy a költő aligha reménykedett a közös sebek orvoslásában. Élete alkonyához a megmásíthatatlan végzet gyötrelmes tudatával érkezett el, úgy látta: minden elvégeztetett. A *Psalmus* rokontalan alkotásnak tetszik Dsida Jenő költői pályáján, holott fel lehet lelteni az előzményeit és a következményeit, így az 1930-as *Erdély (Kerülöm a neved)* című versben vagy a *Tükör előtt* című nagyobb önéletrajzi költeményben. Láng Gusztáv imént idézett tanulmányában pontosan állapítja meg a következőket: „Alig van a *Psalmus*-ban olyan motívum, melynek rokonsága ne lenne kimutatható Dsida Jenő »egyetemes«, »katolikus« költészetével. Nem Makkainak azt a tételét tagadja a költő, hogy a kisebbségi költészetnek az egyetemeshez kell kapcsolódnia – azt vonja kétségbe, hogy ez lehetséges. »Lehet, mert kell« – írta, ugyancsak Makkaitól kölcsönözve a szót, poétás bölcseséggel Reményik; »kell, de nem lehet« – sikoltja a *Psalmus* kétszeres önvádja.”

Dsida Jenő „zsoldára”, többen is beszéltek erről, kétségtelenül zavarba ejtő alkotás volt, gondolom, Bánffy nem csak avégett kívánta, hogy ne kerüljön a nyilvánosság elé, mert számítani lehetett volna a román közvélemény (esetleg a hatóságok) ellenérzésére vagy éppen megtorlására, hanem azért is, mert igazából szemben állott azzal az erdélyi ideológiával, amelyet a transzilvánizmus hirdetett. Láng Gusztáv is azt fejtegeti, hogy Dsida költeménye mintegy megtagadta azokat a morális elveket, amelyeket a költő példaképei: a budapesti Babits Mihály és a kolozsvári Makkai Sándor hirdettek. „A transzilvánizmusnak az a változata – állapítja meg Láng Gusztáv –, melyet Dsida Jenő több versének tanúsága szerint tételelesen vállalt, a Makkai Sándor által a *Magunk revíziójában* kifejtett, etikai alapozású, messianisztikus elemekkel átszótt erdélyiség-eszméhez állt legközelebb. Makkai egyik sarkalatos tétele, hogy a kisebbség műveltségének (irodalmának) közvetlenül az egyetemes értékekhez kell kapcsolódnia. Ez utóbbiaknak ellenőrző, normatív szerepük van; ami nincs velük összhangban, az a nemzeti (kisebbségi) műveltségben sem lehet érték-rangú. Szinte szó szerint egyezik ez Babits Mihálynak a nemzeti kultúrára vonatkozó fejtegetéseivel, ráadásul mind Babits, mind Makkai számára az értékek transzcendens létűek, és ebből következően abszolút érvényűek – normatív hatáskörük éppen ebből a sohasem relativizálható, kortól és helytől független érvényességből származik. Amikor a *Psalmus Hungaricus* mint egy erkölcsi (és költői értelemben egzisztenciális) választás két pólusát állítja szembe Európát és a magyarságot, akkor ezt az elvet tagadja, sőt megtagadja, hiszen a *Psalmus* öt első része úgy állítja ellentétbe e kétfajta

értékszembéletet, hogy az egyetemesség-eszményt mint eddig követett, de tévútra csábító ideált utasítja el.”

Kétségtelen, hogy a *Psalmus* nem illeszkedik abba a rendbe, amelyet a Nyugat eszményeit vállaló helikoni irodalom hirdetett, valójában azt a megrendítő tapasztalatot fejezi ki, miszerint a transzilvánista eszmeiséget, tulajdonképpen tragikus módon, megcáfolták a bekövetkezett történelmi események. Az „erdélyi gondolat” a Trianon utáni történelmi helyzet születte volt, a kisebbségi sorsba taszított erdélyi magyarság túlélésének és fennmaradásának stratégiáját és reményét fejezte ki. Egy évtized múltán, tekintettel arra, hogy a bukaresti politika radikálisan elutasította mindazt, amit a transzilvánista ideológia meghirdetett, és a román szellemi élet sem érdeklődött egy közös erdélyi identitásra alapozott magyar–román (–német) kiegyezés és összefogás iránt, az erdélyi magyar szellemi életnek, mindenekelőtt az Erdélyi Helikon körül gyülekező konzervatív, liberális és népi értelmiségnek tudomásul kellett vennie, hogy az „erdélyi gondolat” szép, de működésképtelen ideológiának bizonyult.

A szomorú csalódás jelei mutatkoztak meg a „második” erdélyi magyar írónemzedék (Dsida Jenő nemzedéktársai) útkeresésében, így abban az eszmecsereben, amely Szemlér Ferenc 1937-ben közreadott *Jelszó és mítosz* című tanulmányát követte. A transzilvánizmus Szemlér Ferenc felfogása szerint a valóság mérlegére helyezve tulajdonképpen pusztán „álomnak” bizonyult. „Olyan politikai felfogást tartalmazott, ami nem számolt a kézzelfogható valósággal. Nem látta meg például azt, hogy a mai erdélyi magyarság nem az erdélyi társadalmi közösséget alkotó népek teljes jogú tagja, hanem Romániának egyik kisebbsége. Ez a vakság természetesen politikai romantikát eredményezett.” Ennek nyomán hozta meg elmarasztaló kritikai ítéletét: „a transzilvánizmus csak befejeződés és nem kezdet, egy olyan körnek végleges lezárulása, ami minden folytatást kizár. Ebben a tulajdonságban az irodalmi és a politikai transzilvánizmus találkoznak.” Szemlér a fiatalok nevében temette el az „erdélyi gondolatot”, és véleményét tulajdonképpen nemzedékének legtöbb képviselője, így Kiss Jenő, Méliusz József, Balázs Ferenc, Asztalos István, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Szenczei László és mások is osztották (mondhatni „pártállástól függetlenül”). Ennek a keserves felismerésnek a következtében jutott el Dsida Jenő is a *Psalmus*-ban megfogalmazott, tulajdonképpen a költő kétségbeesését kifejezésre juttató gondolatokhoz, és minthogy a vers mögött egy rendkívül impulzív személyiség állt, az ítéletnek szinte végletesnek: végzetesen kétségbeesettnek, következképp a megbékélést hirdető transzilván eszmeiséggel ellentétesnek kellett lennie.

Eszmei vagy politikai nézőpontból természetesen vitatni lehet a költeményben fellángoló indulatot, a nagy vers lélektani hátterét és költői teljesítményét mérlegre helyezve mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a *Psalmus hungaricus*-szal Dsida Jenő költészetének, az erdélyi magyar lírának és egyáltalán a huszadik századi magyar irodalomnak egyik legnagyobb hatása és esztétikai értelemben is leginkább erős műve született meg. Nagyon sok olyan magyar verset ismerünk (Vörösmartytól, Petőfitől, Adytól és így tovább), amelynek történelmi látomását vagy nemzetképét nem az egyensúlykeresés szabta meg, ellenkezőleg a nagyon is keserves tapasztalatok és nyomokban az a szorongás, amelynek következtében egy történelmi kataklizma rémképe vetült a költő meggyötört képzelete elé – voltak történelmi pillanatok, midőn a sikolynak, ha nem éppen a halálkiáltásnak volt helye.